

УДК 343.14

Н. В. Глинська, кандидат юридичних наук, старший науковий співробітник сектору дослідження проблем судової діяльності Інституту вивчення проблем злочинності НАПрН України, м. Харків

ТИП ПРАВОРОЗУМІННЯ ЯК СУТТЄВИЙ ФАКТОР, ЩО ВИЗНАЧАЄ НАПРЯМКИ ОНОВЛЕННЯ СТАНДАРТІВ ЯКОСТІ КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНИХ РІШЕНЬ

У статті розглянуті основні риси, характерні для сучасного стану праворозуміння, та виявлені основні напрямки його впливу на формування концептуально нових стандартів якості кримінально-процесуальних рішень.

***Ключові слова:** праворозуміння, якість, стандарти якості кримінально-процесуальних рішень, забезпечення ефективності кримінального судочинства, правовий закон, процес застосування норм закону.*

Постановка проблеми. XXI століття все частіше називають «століттям якості». Зростання значимості якості як фундаментальної категорії філософії останнім часом підтверджується тим, що це поняття стало невід'ємним у діяльності різноманітних організацій практично всіх сфер життя суспільства. Сфера кримінального судочинства посідає одне з чільних місць серед інших сфер суспільної життєдіяльності, для яких актуалізується проблема забезпечення як якості, так і ефективності діяльності, що досягається на її основі.

Проблема підвищення якості та ефективності кримінально-процесуальної діяльності органів досудового розслідування та суду завжди була актуальною для сфери протидії злочинності. В умовах ціннісної переорієнтації та реформування кримінального процесу ця проблема набуває особливого значення в силу іманентної обумовленості реального ступеня забезпечення прав та законних інтересів осіб у сфері кримінального судочинства рівнем якості та ефективності правозастосовчої діяльності органів кримінальної юстиції. Не випадково забезпечення ефективності кримінального судочинства визнано одним із пріоритетних напрямків реформування системи кримінальної юстиції в низці політичних документів. Актуалізація цієї проблеми пов'язана із певною незадоволеністю

суспільства діяльністю правоохоронних органів, достатньо низькою оцінкою якості сучасного рівня правозастосовчої діяльності цих органів як самими професійними суб'єктами кримінального процесу, так і громадянами. Про низьку оцінку якості кримінального судочинства професійними його учасниками безпосередньо свідчать статистичні дані щодо результатів прокурорського нагляду та судового контролю. Невисоку оцінку процесуальної діяльності в різних стадіях кримінального процесу надають й інші її учасники, що виражається в їх численних скаргах, клопотаннях, заявах у різні інстанції. Як наслідок, не оптимістичними є дані соціологічних опитувань громадян (у тому числі й тих, які мають вищу юридичну освіту) щодо рівня довіри у населення до правоохоронних органів.

Оскільки будь-яка діяльність органів кримінальної юстиції врешті-решт об'єктивізується в прийнятому ними процесуальному рішенні, звідси доброякісність останніх є тим визначальним критерієм, що характеризує загальний рівень якості кримінально-процесуальної діяльності цих органів. Питання якості кримінально-процесуальних рішень є самостійним і, до речі, вельми актуальним напрямком дослідження.

Ступінь наукової розробки проблеми. Якість кримінально-процесуальних рішень, вимоги, що ставляться до них, були предметом наукових досліджень багатьох відомих вчених. Ще за радянських часів ними опікувалися М. І. Бажанов, М. М. Гродзинський, О. Я. Дубінський, І. Д. Перлов, А. Л. Рівлін, М. С. Строгович та ін.

Ці проблеми продовжують складати предмет наукового пошуку сучасних дослідників. Так, у різні часи вони привертали увагу Ю. М. Грошевого, В. С. Зеленецького, Л. М. Карнеєвої, П. А. Лупинської, В. Т. Мальяренка, О. Р. Михайленка, І. Л. Петрухіна, В. М. Савицького та ін.

Між тим у ракурсі глобальних змін, що відбуваються у правовій науці, орієнтації сучасного кримінального судочинства на захист прав осіб, які беруть у ньому участь, імплементації міжнародно-правових стандартів у національне кримінально-процесуальне законодавство очевидно є об'єктивна необхідність концептуального перегляду «стандартів» якості кримінально-процесуальних рішень. Передумовою такого перегляду в умовах сучасної правової дійсності є звернення (хоча б і фрагментарне) до проблеми праворозуміння,

яка належить до числа вічних тем для науково-теоретичних дискусій. Ураховуючи її багатоаспектність, відразу оговоримось, що на цих сторінках розглядатимемо проблему щодо типу праворозуміння під кутом зору теоретико-практичних питань правозастосування у сфері кримінального судочинства.

Мета та завдання статті. Автор статті ставить перед собою мету — сформулювати основні вектори впливу сучасного стану праворозуміння на правозастосовчу діяльність у сфері кримінального судочинства. Для досягнення поставленої мети автором ставилися такі завдання:

шляхом аналізу сучасної загальноправової літератури виявити основні риси сучасного праворозуміння;

виявити напрямки впливу сучасного стану праворозуміння на формування концептуально нових стандартів якості кримінально-процесуальних рішень.

Виклад основного змісту матеріалу. Різні тлумачення природи та призначення права призвели до виникнення декількох характерних традицій чи типів праворозуміння, з яких найбільш стійкими виявилися дві — природно-правова та юридико-позитивістська, які історично конфліктують між собою. Об'єктивною річчю сьогодення є той факт, що «позитивізм», який упродовж тривалого часу займав монопольне становище в радянській правовій науці, неминуче та ґрунтовно синтезується як на практиці правового регулювання, так і в науці з природно-правовими основами праворозуміння. Конституція України, встановивши, що права та свободи людини визначають смисл та зміст усієї діяльності, проголосивши принцип верховенства права, який, за словами С. Головатого, є «центральною діамантом корони лібералізму», «логічним вислідом доктрини природного права»¹, фактично встановила нагальну потребу в «заміні доктрини юридичного позитивізму на ту іншу, завдяки якій стає можливим не тільки збагнути й опанувати саму сутність верховенства права, а й оволодіти всіма механізмами практичного застосування відповідного юридичного принципу, за-

¹ Головатий С. Верховенство права, або ж правовладдя: вкотре про доктринальні манівці вітчизняної науки // Право України. – 2010. – № 5. – С. 72.

фіксованого в ч. 1 ст. 8 КУ»¹. Природно-правовий підхід до розуміння права на перший погляд є найприйнятним в умовах докорінної соціально-політичної перебудови держави, при руйнуванні стереотипів попередніх років, оскільки «...в період ідейних хитань ця концепція допомагає усвідомити формальні цінності, до яких відноситься право, та показати орієнтири бажаного розвитку політико-правових ідей та стосунків (права і свободи людини та громадянина)»². Утім йому, як і решті інших концепцій, властиві свої переваги та недоліки. Зведення природного права як взагалі, так і основної його ідеї до сукупності соціальних цінностей історично породжувало чимало проблем, оскільки цінність є досить невизначеним феноменом³. Тому цілком зрозумілим є той факт, що критика природного права в науці має багатоаспектний харак-

¹ Визнання людини найвищою соціальною цінністю принципово змінює всю правову систему, вносить до неї низку нових рис, серед яких слід перш за все відмітити зміну сутності права та теоретичних підходів до його розуміння (див.: Черненко А. К. Теоретико-методологические аспекты формирования правовой системы общества: Дис. ... д-ра юрид. наук: 12.00.01. – М., 2006. – С. 82).

Разом із тим феномен верховенства права, закріплений у Конституції, ще не отримав свого необхідного цілісного розуміння в теорії. У зв'язку з цим практичне втілення даного явища в національну правову систему ускладнюється. Слід зазначити, що саме після прийняття Конституції України, в тексті якої зафіксовано відповідний принцип, дослідження проблематики верховенства права набуло особливої актуальності. Однак, закріпивши поняття верховенства права в Основному Законі, законодавець тим самим зумовив появу кола питань, які слід з'ясувати в межах цього поняття. Скажімо, нерозв'язаними є питання: яке значення і місце посідає це явище у національній правовій системі; як принцип верховенства права співвідноситься з іншими принципами права; яким має бути механізм дії верховенства права тощо.

² Фролова Е. А. Методологические основы разграничения концепций правового понимания // Государство и право. – 2009. – № 4. – С. 73.

³ «Будь-яка соціальна цінність, взята саме як цінність (і тільки як цінність) неюридична... цінність у своєму діяльницькому аспекті, тобто яка функціонує в якості орієнтиру для діяльності, володіє зовсім обмеженим та своєрідним регулятивним потенціалом. Цінність – це не чіткі норми та стандарти поведінки, а певні ідеали, що задають тільки загальну спрямованість діяльності, проте не її конкретні параметри...» (див.: Варламова Н. В. Права человека как предмет юридической интерпретации // Государство и право. – 2009. – № 2. – С. 24–25).

тер¹. Не випадково навіть при проголошенні людини, її прав та свобод найвищою соціальною цінністю все ж таки залишається потрібним чітко визначене писане право. На думку більшості вчених-правознавців, сьогодні, як ніколи, потрібен такий підхід, який виражав би принципово новий погляд на право. Він ґрунтується не на протиставленні різних концепцій права, а на їх *інтеграції*². У сучасному світі все більше утверджується думка щодо необхідності взаємозв'язку природно-правового та позитивістського підходів³. Так, зокрема, єдність та взаємодія всіх позитивних моментів різних теорій (особливо природно-правової та юридичного позитивізму) дозволили обґрунтувати в загальноправовій науці нове якісне явище — *природно-позитивне право чи позитивне право в людському вимірюванні*⁴. У загальній літературі висунуті й інші

¹ Див.: Фролова Е. А. Указ. праця. – С. 72. Беручи до уваги, що основу природного права складає правосвідомість людей, слід відмітити, що така основа не створює стабільності в праві. Колізії професійної правосвідомості працівників правоохоронних органів не забезпечують належних умов стійкого правопорядку, а за відсутності чіткого критерію законного чи незаконного в праві важко бачити рівний масштаб, еталон, модель, що застосовується до вчинків людей у конкретних стосунках. Як буде вирішений конкретний спір – багато в чому залежить від правосвідомості та совісті правозастосувачів.

² Ідея інтегративного праворозуміння все більше отримує прихильників у сфері загальноправових досліджень. Прийнятною є позиція прибічників плюралізму загально-теоретичних концепцій праворозуміння щодо необхідності використання ідейного змісту всіх теорій, перш за все теорії юридичного позитивізму для формування соціально орієнтованої держави з гарантовано відкритим переліком прав та свобод громадян (див., зокрема: Цвік М. Право розуміння (значення повторюваності суспільних відносин для його дослідження) // Право України. – 2010. – № 4. – С. 22–28; Графский В. О традициях в понимании права // Право України. – 2010. – № 4. – С. 76–80; тощо).

³ Проблема єдності та взаємозв'язку природного та позитивістського права, як показують історичний досвід та сучасність, вирішується складно та не завжди однаково. Слід відмітити, що дискусія з цього приводу досить актуальна в наш час (див., зокрема: Петрова Л. В. О естественном и позитивном праве: Критические заметки по поводу учебника С. С. Алексеева // Государство и право. – 1995. – № 2. – С. 52; тощо).

⁴ Так, В. М. Шафіров справедливо зазначає: «Государство не может не признать естественные права. Несмотря на то, что естественные права принадлежат человеку от рождения, «защиту» им придает юридическая форма, форма закона. Позитивистский подход должен опираться на категории свободы, справедливости, фундаментальные права человека... Правовое регулирование заключается в трансформировании, то есть в возведении естественного права в закон... и, наоборот, наполнении юридической формы закона естественно правовыми ценностями» (Шафіров В. М. Естественно-позитивное право: Проблемы теории и практики: Дис. ... д-ра юрид. наук. – Красноярск, 2005. – С. 55).

концепції інтегративного праворозуміння. Слід відмітити, що їх спільною рисою є обов'язкова комбінація природного права з позитивним. При цьому природне право в силу своєї природи є первинним та визначальним по відношенню до позитивного права. Воно виконує певну керівну функцію, оскільки з його допомогою оцінюються позитивні норми права, визначається їх соціальна цінність та відповідність праву як мірі свободи.

У контексті сучасного праворозуміння цілком закономірною, обумовленою цілеспрямованим пошуком найбільш адекватних та ефективних засобів урегулювання суспільних відносин, є тенденція більш активного використання *принципів права* як основних ідей, що відображають сутність, зміст та призначення права¹. Дати вичерпний перелік загальних принципів права важко, тому що вони не мають достатньої чіткості та стабільності змісту. Основними ж з них є такі загальновизнані принципи, як принцип свободи, спра-

¹ Див.: Марченко М. Н. Об основных тенденциях развития права в условиях глобализации // Государство и право. – 2009. – № 6. – С. 7. Регулятивна роль правових принципів у правовій державі цілком очевидна та іманентна сутності самого права в сучасному його розумінні, оскільки правові принципи являють собою «юридичну форму», «правове переломлення» універсальних цінностей, в яких сконцентровані основні правові ідеї (див.: Мартышин О. В. Проблема ценностей в теории государства и права // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 14). Відомий західний філософ права Г. Радбрух з цього приводу писав: «Існують також правові принципи більш авторитетні, ніж будь-який юридичний припис. Подібного роду принципи називають природним правом» (Радбрух Г. Философия права. – М., 2004. – С. 226). У його працях ідея права ототожнюється з ідеєю справедливості в широкому розумінні. Ідея права засновується на трьох правових цінностях, які її реалізують: справедливість (у вузькому розумінні), доцільність і правопевність або, за іншим перекладом, правова стабільність чи визначеність (Радбрух Густав. Философия права / Пер. с нем. Ю. М. Юмашева. – М., 2004. – С. 86).

Як відмічає Н. В. Варламова, «одні й ті ж цілі (ідеали) можуть бути виражені як цінності і як принципи... в першому випадку – через твердження, орієнтовані на суб'єктивні почуття, стосунки, у другому – на об'єктивні підстави діяльності. Юридичне тлумачення цінності (тієї чи іншої ідеї, проголошеної в якості цінності) якраз і полягає в наданні їй нормативного характеру» (Варламова Н. В. Права человека как предмет юридической интерпретации // Государство и право. – 2009. – № 2. – С. 28). По суті юридизація цінності – це її трансформація у принцип (див.: Мартышин О. В. Проблема ценностей в теории государства и права // Государство и право. – 2004. – № 4. – С. 6–7).

ведливості, добросовісності, рівності, гуманізму, демократизму, законності тощо¹.

Усі ці загальнотеоретичні розсудження з проблем правопізнання мають безпосереднє методологічне значення для подальшого дослідження питань як щодо поняття, сутності, видової характеристики нормативно-правових основ діяльності, яка нас цікавить, так і щодо критеріїв досконалості сучасного законодавства. Більш того, тип праворозуміння є суттєвим фактором при визначенні стандартів, яким мають задовольняти рішення, які приймаються у сфері кримінального судочинства. І це цілком зрозуміло. Якщо в рамках доктрини юридичного позитивізму процесуальне рішення, прийняте у відповідності до закону, апропрі є справедливим, то сучасний стан праворозуміння, який не зведе право до закону та характеризується пануванням права над людиною, передбачає інші якісні очікування від результату кримінального судочинства. З цього приводу зазначимо декілька аспектів.

Принципове значення визнання діалектичної єдності природно-правових та позитивістських цінностей для сфери кримінального судочинства перш за все орієнтує на перегляд як змістової основи (субстанції) сучасного кримінально-процесуального права, так і його джерел². Сприйняття національною правовою системою концепції верховенства права, зафіксованої в якості відповідного юридичного принципу в ч. 1 ст. 8 КУ, само по собі свідчить про те, що в Україні отримали своє визнання загальні принципи, ідеї права як регулятори суспільних відносин безвідносно до того, чи закріплені ці основоположні ідеї в національному законодавстві. Це твердження правомірно, хоча б виходячи з того, що принцип верховенства права сам по собі є синтезом багаточисленних правових прин-

¹ Скаун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник: Пер. з рос. – Х.: Консум, 2001. – 656 с.

² Див.: Марченко М. Н. Проблемы правопонимания в связи с исследованием источников права // Вестн. Моск. ун-та. – Серия 11, Право. – 2002. – № 3. – С. 3–20.

ціпів¹. Цілком логічно, що у сфері кримінально-процесуальної діяльності, яка тісно пов'язана із забезпеченням прав людини, такі правові принципи мають певний регуляційний потенціал, який полягає в тому, що вони визначають дух, спрямованість цілей та мотивів правозастосовника при вирішенні кожного правового питання, щоб у кожному його процесуальному рішенні відбивались основні правові принципи, які складають суть ідеї права. Як вірно зазначає А. А. Павлушина, гуманітарні правові принципи, загальносоціальні пріоритети проявляють себе і в процесуальній сфері, визнаються такими, що володіють властивістю «юридичної обов'язковості» перш, ніж всі інші норми та правила»². У системі регулятивних засобів принципи права можуть виступати в різних формах та проявах. Як зазначав Ж.-Л. Бержель, принципи права «можуть бути як відображені, так і не відображені в тексті закону, проте обов'язково застосовуються в судовій практиці та мають достатньо загальний характер»³. Як правило, загальноправові принципи, які мають безпосереднє значення для врегулювання кримінально-

¹ Zagrebelsky G. Ronald Dworkin's Doctrine on Legal principles. An Italian Point of View // *International Journal of Constitution Law (I.CON)*. – 2003. – Vol. 1. No. 4. – P. 628. Дослідження С. Головатим цього феномену із концептуальних джерел доктрини верховенства права та напрацювань західної юридичної думки показало, що «станом на початок ХХІ століття принцип верховенства права слід сприймати не просто як універсальний принцип права, а як інтегральний. Нині вже йдеться про мегапринцип, – зазначає автор, – який у перебігу еволюції... увібрав у себе й інші добре відомі універсальні принципи права, які тут уже виступають як його складники». Серед останніх автор виділяє такі, зокрема, як принцип законності; принцип поділу влади; принцип народного суверенітету; принцип демократії; принцип основоположних прав та свобод людини (природних прав людини); принцип юридичної визначеності тощо. Далі автор цілком справедливо констатує, що позитивне право певної національної юридичної системи, оформлене як юридичні норми, що містяться в різноманітних актах, виданих владними органами тієї чи іншої держави, не становлять того, що визначає сутність верховенства права. Це позитивне право може лише засвідчити або ж наявність тих чи інших елементів (ознак) верховенства права, або ж їхню відсутність у рамках певної політичної чи юридичної системи (див.: Головатий С. С. Указ. праця. – С. 72).

² Павлушина А. А. Теория юридического процесса: итоги, проблемы, перспективы развития. – М.: Юрлитинформ, 2009. – С. 191.

³ Бержель Ж.-Л. Общая теория права. – М., 2000. – С. 168.

процесуальної діяльності, мають позитивний характер, оскільки знайшли своє відображення в системі міжнародно-правових норм та загальноновизнаних принципах міжнародного права, причому існує тенденція їх закріплення в національному кримінально-процесуальному законодавстві.

Зміст загальноправових принципів у тому вигляді, як вони знайшли своє відображення в позитивному праві, не зводиться до простої абстракції ідеалів справедливості, гуманності, демократизму тощо. Кожен принцип складається з низки вимог та передбачає функціонування певних стандартів, сукупність яких і являє собою систему критеріїв та показників, за якими оцінюється ступінь дотримання правозастосовниками принципів права у своїй діяльності (оцінка дотримання правозастосовником меж свободи угляду, розумності, забезпечення ефективності судового захисту тощо). Загальноправові принципи справедливості, розумності, добросовісності, незловживання правом, домірності обмежень та примусу, що застосовується, відображені в принципових положеннях, нормативних принципах та стандартах, що містяться в міжнародно-правових актах, в яких передбачається право на справедливий судовий розгляд. До речі, на думку правників, Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року¹, в якій сконцентровані європейські стандарти із захисту прав людини, складається не із сукупності правових норм, які підлягають безпосередньому застосуванню, а є «емерджентною сукупністю принципів (правових і моральних), які формалізуються у словесних виразах як відбиття ідеї верховенства та захисту прав людини і основоположних свобод»². Ці норми нібито набирають життя у практиці Європейського суду з прав людини (далі по тексту Євросуд), яка є еталоном тлумачення цих загальних положень. Указані

¹ Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод [Електронний ресурс] : Офіц. пер. із поправками, внес. відповідно до положень Протоколу № 11. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua>.

² Юрловський Д. Б. До питання застосування судами України практики Європейського суду з прав людини // Вісн. Верхов. Суду України. – 2010. – № 9 (121). – С. 46.

норми-принципи конкретизуються в системі прецедентних позицій Євросуду¹.

Той факт, що ці ідеї права часто мають позитивний характер, не позбавляє їх природно-правової першооснови. Правовий принцип-норма, за словами А. А. Павлушиної, «залишається нормою лише в самому загальному смислі, застосування його завжди призводить до оціночного стилю юридичного мислення як при розгляді спору, так і в позитивному правозастосуванні»². У цьому аспекті гуманістична концепція природного права нібито змикається з юридичним позитивізмом, проте не розчиняється в ньому, оскільки налаштовує на інше, більш широке розуміння права як найважливішої соціальної, культурної та етично-гуманістичної цінності.

У правозастосуванні, що здійснюється в рамках кримінального судочинства, регулятивна роль загальноправових принципів, перш за все основних з них — принципу справедливості, добросовіс-

¹ Так, зокрема, В. С. Вепрев для виявлення загальноправових критеріїв свободи угляду, пов'язаних із справедливістю, розумністю, вимогою забезпечення ефективного захисту, пропонує оцінити положення статей 5, 6, 13 Європейської Конвенції прав людини та основних свобод, пп. 2–4 Протоколу № 7 до неї у їх роз'ясненні ЄСПЛ, а також Конституційним Судом РФ в Постанові № 18-П від 23 грудня 2003 р.; принцип 38 Зводу принципів захисту всіх осіб, які піддаються затриманню чи ув'язненню в будь-якій формі (1988 р.); Мінімальні стандартні правила ООН, що стосуються відправлення правосуддя щодо неповнолітніх (Пекінські правила, 1985 р.) та інші акти. Їх аналіз супутно з аналізом рішень ЄСПЛ дозволив автору виокремити низку принципів положень, стандартів, що відображають дію загальноправових принципів справедливості, домірності обмежень, забезпечення ефективного правового захисту як критеріїв оцінки правомірності рішень, що приймаються правозастосовниками:

– забезпечення всією діяльністю компетентних органів та посадових осіб права на здійснення справедливого, своєчасного судового розгляду;

– рішення будь-якого органу, що приймає вихідне рішення, має бути піддано контролю такого судового органу, який відповідає вказаним вимогам (ч. 1 ст. 6 Конвенції та принципове роз'яснення цього положення в рішенні Альбер та Ле Конта проти Бельгії в 1982 р.);

– особливо слід відмітити, що ЄСПЛ констатує, що адміністративні та судові органи, які здійснюють свої повноваження необхідним чином, можуть володіти широкою свободою угляду за умови, що вони відповідають вимогам статті 6 Конвенції (позиція, відображена у справі Сттл та інші проти Австрії 1987 р.) (див.: Вепрев В. С. Основания уголовно-процессуальной ответственности. – М.: Юрлитинформ, 2007. – С. 69).

² Павлушина А. А. Указ. праця. – С. 193.

ті, розумності, гуманізму, пріоритетності захисту прав і свобод людини, знаходить свій прояв на всіх етапах прийняття процесуальних рішень, а особливо на етапі вибору правової норми, змістовного її аналізу та тлумачення. Кримінально-процесуальний закон застосовується в дусі його тлумачення відповідно до загальнолюдських ціннісних орієнтирів, які на сьогодні знайшли своє закріплення у формі загальноновизнаних принципів міжнародного права у сфері забезпечення права та основних свобод людини. За словами О. В. Капліної, «особливістю правозастосовного тлумачення норм кримінально-процесуального права є їх тлумачення з урахуванням пріоритетності захисту прав і свобод людини, залученої до сфери кримінального судочинства»¹. Визначальна роль правовим принципам відводиться у випадках, коли закон надає правозастосовнику право обирати варіант вирішення правового питання з урахуванням конкретних обставин справи.

Регулятивну роль принципів права чітко окреслює С. П. Погребняк, відмічаючи, що «хоча для принципів зазвичай характерна опосередкована форма реалізації (суд має прийняти рішення відповідно до норм, але й у світлі принципів права), проте принципи права можуть бути й безпосередньою правовою підставою для вирішення справ... це обумовлено тим, що право зобов'язане орієнтуватися на ті цінності, що втілені в принципах права, а однією з цілей застосування права є прийняття такого рішення, яке б узгоджувалося з принципами права»². Це положення має безпосереднє практичне значення для сфери кримінального судочинства, оскільки налаштовує на те, що принципи права є самодос-

¹ Капліна О. В. Правозастосовне тлумачення норм кримінально-процесуального права: Монографія. – Х.: Право, 2008. – С. 53.

² Погребняк С. П. Основоположні принципи права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. – Х., 2009. – С. 16. На думку автора, питання про безпосереднє застосування принципів права тісно пов'язане з проблемою побудови (розвитку) права під час його реалізації. Побудова права судовою владою є беззаперечним стандартом сучасної західної юриспруденції. Підкреслюється, що вона має відбуватись у процесі постійної комунікації між суддями, спільнотою юристів і громадськістю. Спрямованість на забезпечення основоположних принципів права, а врешті-решт – на утвердження верховенства права, є тією обставиною, що легітимує побудову права.

татніми: для застосування їх вимог немає необхідності посилатися на інше джерело права.

На підтвердження цього положення можна вказати хоча б на той факт, що правова ідея справедливості в позитивному праві не знайшла свого буквального закріплення, а втілена у низці правових вимог матеріального та процесуального характеру, зокрема праві на справедливий судовий розгляд. Проте, як справедливо зазначає С. П. Погребняк, відповідність позитивного права справедливості існує не завжди. У деяких випадках позитивне право може випереджати або відставати від суспільних уявлень про справедливість; частина норм є «етично індиферентними»; крім того, право може орієнтуватися на інші цінності (принципи)¹. А отже, можливість прямого посилання на справедливість як правову ідею має величезне значення для адекватного вирішення тих чи інших правових питань.

З огляду на викладене закономірним явищем стає розгляд правового спору на основі загальних принципів права — справедливості та гуманізму. Яскравим прикладом цього положення є практика конституційних та верховних судів, які зазвичай вважаються судами права. Так, Конституційний Суд України уповноважений визнавати закони загалом чи частково неконституційними, керуючись принципом верховенства конституції, інтерпретуючи положення Конституції

¹ Погребняк С. П. Указ. праця. – С. 19. У роботі також наголошується на важливості втілення ідеї справедливості в судовій діяльності. Підкреслюється, що поняття «справедливе судочинство» має два аспекти: 1) матеріальна справедливість, яка полягає в тому, що кожне судове рішення має бути справедливим по суті (тобто при вирішенні спірного питання мають бути справедливо визначені права й обов'язки тих, хто звернувся до суду, або завдяки судовому рішенням має бути відновлена порушена справедливість); 2) процедурна справедливість, яка передбачає розгляд справи у суворій відповідності до певних судових процедур. У матеріальному аспекті суд повинен перенести ідею справедливості, втілену в нормах права, на рівень конкретних правовідносин. Крім того, суд може компенсувати недоліки, обумовлені такою рисою права, як загальність. У більш складних випадках суд може застосовувати справедливість замість закону або всупереч закону. Вирішуючи питання про необхідність поновлення справедливості, порушеної прийняттям нормативного акта, суду доцільно користуватися формулою Г. Радбруха. Підкреслюється, що виправлення закону під час правозастосування (добудова *contra legem*), тобто здійснення правосуддя «*contra legem sed secundum ius*» (а саме – лише відповідно до принципів права без урахування закону), є припустимим лише у виключних випадках.

України з позиції принципу верховенства права¹. Визначальними серед правових підстав рішень цього органу поставлені ідеї права: загальноправові принципи та загальнолюдські цінності².

Отже, з позиції широкого змістовного розуміння права нормативно-правова матерія не вичерпує собою все право, а є лише його видимою частиною. Як справедливо зазначив Ж.-Л. Бержель, «...право не можна зводити до формальної сукупності правил, які виступають не більш ніж його прояв у даний момент та в даному суспільстві. Ці правила ще не все право, вони є лише його головним інструментом...»³. Існує ще його невидима частина, зокрема у вигляді правових принципів — своєрідних векторів, які визначають напрямок розвитку позитивного права. Принципи права безвідносно до їх закріплення в конкретній нормі можуть бути безпосередньо застосовані в реальній практичній діяльності, зокрема при прийнятті рішень у сфері кримінального судочинства.

У контексті сучасного праворозуміння акцентуємо увагу ще на один важливий як для правозастосовчої, так і правотворчої діяльності момент. Принципове значення визнання діалектичної єдності природно-правових та позитивістських цінностей у сфері кримінального судочинства проявляється в розкритті співвідношення між

¹ Див.: Бігун В. Філософія правосуддя як критерій розмежування неправового та правового законодавства (прикладна філософія права Г. Радбруха) // Юрид. Україна. – 2009. – № 11. – С. 4.

² Так, зокрема, для ілюстрації наведемо декілька суджень Конституційного Суду України, сформульованих в рішенні від 30 січня 2003 року щодо конституційності положень ч. 6 ст. 234, ч. 3 ст. 236 КПК України (справа про розгляд судом окремих постанов слідчого і прокурора). В обґрунтування свого висновку щодо того, що унеможливлення розгляду судом скарги на постанову про порушення кримінальної справи щодо певної особи на стадії досудового слідства, відкладення її перевірки судом на стадію попереднього розгляду кримінальної справи або на стадію розгляду її по суті, відстрочка судового контролю обмежують конституційне право людини на судовий захист, який є гарантією всіх прав і свобод людини і громадянина, Конституційний Суд України вказує на те, що «...правосуддя за своєю суттю визнається таким лише за умови, що воно відповідає вимогам справедливості і забезпечує ефективне поновлення в правах. Загальною декларацією прав людини 1948 року передбачено, що кожна людина має право на ефективне поновлення в правах компетентними національними судами у випадках порушення її основних прав, наданих їй конституцією або законом (ст. 8). Право на ефективний засіб захисту закріплено також у Міжнародному пакті про громадянські та політичні права (ст. 2) і Конвенції про захист прав людини та основних свобод (ст. 13).

³ Бержель Ж.-Л. Общая теория права. – М., 2000. – С. 90.

законом та правом, розумінні правового закону. У рамках концепції природно-позитивного права нового глибокого змісту набуло таке якісне утворення, як *правовий закон*. Першою та основною властивістю такого закону є те, що його зміст обумовлений природним правом, «правовою природою речей». Сам же закон з точки зору його юридичної форми трактується як дещо вторинне. Інакше кажучи, правові властивості закону, його значення та місце в соціальному житті визначає те, наскільки він адекватний самому життю, його соціальним, природним, суспільно-історичним, економічним, національним, психологічним та іншим факторам і процесам. У правовому законі органічно поєднані природне право та позитивне, тобто зміст, що виходить із природи людини, та зміст, що визначається державою¹. Словом, юридичний закон виступає в ролі правового, «справжнього закону» тоді, «коли в його обличчі невідомий природний закон свободи стає свідомим державним законом»².

Утім не можна не визнати, що сучасне національне кримінально-процесуальне законодавство ще цілком не відповідає вимогам природно-правових цінностей, що призводить до соціальної напруги та нестабільності в суспільстві. Це обумовлює той факт, що іноді мета судочинства у вигляді забезпечення прав та основних свобод осіб при формальному застосуванні національного закону (поза оцінкою його змісту) може бути й не досягнута. На критичне ставлення правозастосувачів до норм позитивного права перш за все налаштовує сама Конституція України. Закріплений у ній принцип верховенства права та систематичне тлумачення положень статей 8 та 9 Конституції України, законів України «Про міжнародні договори України»³ та «Про виконання рішень та застосування практики Європейського суду з прав людини»⁴ обумовлює обов'язок правозастосувача при прийнятті рішення по конкретній справі оцінювати закон, що ним застосовується, на предмет його відповідності Конституції України, загальноновизнаним принципам та нормам міжнародного права у сфері захисту прав та

¹ Шафиров В. М. Указ. праця. – С. 25.

² Маркс К., Энгельс Ф. Сочинения. – 2-е изд. – Т. 1. – С. 122.

³ Відом. Верхов. Ради України. – 2004. – № 50. – Ст. 540.

⁴ Там само. – 2006. – № 30. – Ст. 260.

основних свобод людини. У разі невідповідності норм українського кримінально-процесуального законодавства положенням, що містяться в міжнародно-правових актах, ратифікованих Україною, тобто в колізійних ситуаціях або за наявності прогалин у вітчизняному законодавстві, пріоритетне значення для вирішення сформованої правової ситуації мають відповідні норми міжнародного права¹.

Орієнтація на міжнародні стандарти не випадкова, оскільки вони за своєю суттю і є «еталоном природного права», теоретичним узагальненням сучасної світової практики правового регулювання із захисту прав людини. Саме в міжнародно-правових актах сконцентрована система цінностей, трансформованих у правові принципи. Офіційним еталоном їх тлумачення є практика Євросуду, правовою основою діяльності якого є перш за все норми природного права. Тому цілком логічним є той факт, що відповідно до чинного законодавства України рішення Європейського суду з прав людини визнаються тепер теж (як і акт законодавства) джерелом позитивного права².

Таким чином, застосування норм закону, який у правовій державі має лише адекватно виражати право, не може бути суто механістичним процесом. Не тільки судді, а й усі суб'єкти кримінального судочинства, які уповноважені державою на прийняття процесуальних рішень, мають урахувувати той факт, що конкретна норма, яка ними застосовується, завжди діє в системі інших правових регуляторів та підлягає оцінці на предмет від-

¹ У контексті дослідження питання щодо співвідношення принципу верховенства права із принципом законності в сучасній загальноправовій літературі вказується на те, що правозастосовча діяльність має здійснюватися відповідно до вимог саме природного права, за умови, що позитивне право не пропонує однозначного вирішення правової ситуації. Такий прояв верховенства права може мати місце в силу, зокрема, таких обставин: а) абстрактність диспозиції юридичної норми, що підлягає застосуванню; б) прогалина у правовому регулюванні (що породжує потребу застосування аналогії права чи закону); в) відносна визначеність санкції юридичної норми; г) колізія юридичних приписів (див.: Сушко Є. Р. Верховенство права: проблеми розуміння // Судова апеляція. – 2007. – № 1. – Режим доступу до журн.: Web-портал Апеляційного суду м. Києва).

² Ця обставина має суттєве значення, оскільки факт застосування тверджень, що містяться у рішенні Євросуду, всупереч положенням, що зафіксовані в акті національного законодавства, в цілому відповідатиме принципу законності, який залишається основоположним у правосвідомості вітчизняних правозастосовників.

повідності її змісту загальним принципам права, які знаходять своє відображення в правових положеннях Конституції України, загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права. Отже, необхідним складовим елементом процесу застосування правової норми стає змістовна оцінка відповідних правових норм національного законодавства, що регулюють ті чи інші питання, на предмет їх правового характеру, тобто відповідності вимогам Конституції України, загальновизнаним принципам та нормам міжнародного права у сфері захисту прав та основних свобод людини¹. Звичайно, сам процес аналізу соціальної адекватності правової норми не є простим та одноактним². Відповідно на сьогодні це завдання для правозастосовника є нелегким, оскільки для адекватної оцінки правового характеру закону він має спиратися на певні критеріальні ціннісні орієнтири, в той час як процес осмислення західних традицій праворозуміння, до яких тяжіє й Україна, тільки ще триває у вітчизняній правовій науці³. Все це ставить перед наукою завдання теоретичного пізнання та

¹ Така оцінка в загальній структурі відповідного правозастосовного процесу, на наш погляд, відбувається в рамках аналізу правової норми та тлумачення її смислу, які є самостійними стадіями другого традиційного етапу правозастосування – встановлення юридичної основи справи, який логічно слідує за встановленням її фактичної основи (зокрема, див.: Венгеров А. Б. Теория государства и права. Ч. 2. Теория права. – М., 1997. – Т. 2. – С. 56–59).

² У правовій літературі запропонований своєрідний алгоритм діяльності по встановленню відповідності норм національного права положенням Конвенції (див.: Раданович Н. Проблеми забезпечення відповідності законодавства України конвенції про захист прав людини і основних свобод: Загальнотеоретична характеристика // Вісн. Акад. прав. наук України. – 2000. – № 1 (20). – С. 39).

³ Тут не можна залишити поза увагою, що сам факт виникнення в правовій теорії поняття «неправовий закон» дуже бурхливо обговорюється серед науковців та практиків й, до речі, має багато противників, які висловлюють з цього приводу багатоаспектні критичні зауваження. Одним із самих поширених аргументів є твердження про те, що критичний підхід правозастосовників до змісту закону формулює у них нігілістичне ставлення до закону, а значить, взмозі призвести до правової анархії у правозастосуванні, «розмивання» законності. Не входячи в глибокі дискусії з цього приводу, лише вкажемо, що, на наш погляд, критичний аналіз норм законів із позиції їх соціальної адекватності при їх застосуванні, навпаки, сприяє формуванню поважного ставлення до права та подоланню правового нігілізму.

усвідомлення об'єктивно існуючої системи цінностей, прав та свобод людини, доведення їх у доступному вигляді до правозастосовників. Така система цінностей має стати своєрідним компасом, з яким необхідно звіряти свої дії як законодавчим органам, так і правореалізуючим органам при вирішенні правових питань. Ідеальною метою є створення в Україні такого нового правового Кримінально-процесуального кодексу, положення якого якомога б повніше відповідали стандартам забезпечення прав людини у сфері судочинства, повно та всебічно врегулювали процесуальні питання кримінального провадження. Якісна та повна правова регламентація цих питань в основному джерелі кримінально-процесуального права — Кримінально-процесуальному Кодексі не тільки значно спростить та скоротить правозастосовний процес через відсутність необхідності звертатися до інших джерел, проте й цілком відповідатиме національній континентально-правовій традиції¹.

¹ Слід зазначити, що орієнтація вітчизняної правознавчої науки на західні стандарти забезпечення прав людини не означає механічного копіювання західноєвропейської правової традиції. Україна не може копіювати законодавство, яке регламентує здійснення кримінально-процесуальної діяльності, жодною з європейських держав, оскільки система органів кримінальної юстиції тісно пов'язана з національними традиціями, ментальністю народу України, іншими інститутами українського суспільства. І тому необгрунтоване залучення її елементів з чужої правової системи, штучне перенесення їх до нашого правового простору не тільки сприятиме досягненню очікуваної мети — покращення ситуації у кримінальному процесі, скільки призведе до несподіваних шкідливих наслідків.

Реформування кримінально-процесуального права (результатом якого має стати новий КПК) вимагає знання й урахування фундаментальних положень, розроблених не одним поколінням процесуалістів. В. Г. Гончаренко обгрунтовано пов'язує надзвичайну важливість удосконалення кримінально-процесуального законодавства України з необхідністю урахування як «світової практики, сучасного стану і чинників нашого законодавства та тенденцій його розвитку», так і «традицій вітчизняної правової думки» (див.: Гончаренко В. Деякі зауваження у зв'язку з прийняттям нового Кримінально-процесуального кодексу України // Вісн. Акад. прав. наук України. — 2003. — № 2–3. — С. 698). Запозичення передового іноземного правового досвіду має лише допомогти заповнити прогалини в національній правовій системі, проте аж ніяк не революційно змінити кримінальне судочинство, результатом чого стане неефективність нового законодавства через його неясність та відсутність довіри до нього у професійних учасників процесу. Відчуження позитивного права від національних правових традицій закономірно призведе до зниження престижу права в суспільстві.

В статье рассмотрены основные черты, характерные для современного состояния правосудия, и обнаружены основные направления его влияния на формирование концептуально новых стандартов качества уголовно-процессуальных решений.

In the article to examine there are basic lines, characteristic for the modern state found out the basic sending of his influence to forming conceptually of new standards of quality of criminal proces decisions.

*Рекомендовано до опублікування на засіданні сектору дослідження проблем судової діяльності ІВПЗ НАПРН України (протокол № 3 від 11 листопада 2010 р.).
Рецензент — доктор юридичних наук, професор
В. С. Зеленецький.*